

MOGLO JE I GORE, DOBRO BITI NEĆE: COVID-19 I DRUŠTVENO-EKONOMSKI EFEKTI PANDEMIJA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI, U SVETU I SRBIJI

Emilija Cvetković¹

Marko Miljković²

Apstrakt

U radu se analiziraju potencijalni kratkoročni i dugoročni društveno-ekonomski efekti COVID-19 pandemije u Srbiji. Istraživanje je bazirano na postojećoj stručnoj literaturi posvećenoj analizi iskustava sa prethodnim pandemijama, kao i savremenim radovima posvećenim tekućoj pandemiji i njenim posledicama. Oslanjajući se na istorijska iskustva sa pandemijama, autori su identifikovali nekoliko najvidljivijih mogućih posledica tekuće pandemije u kratkom, srednjem i dužem roku, pre svega na globalnom nivou, kao i potencijalne refleksije ovih fenomena u Srbiji. U skladu sa primenjenom metodologijom, kao i činjenicom da u trenutku pisanja dalji tok i kraj COVID-19 pandemije nije moguće predvideti, autori zaključuju da će nadležni državni organi u narednom periodu biti pred velikim izazovom kada je reč o kreiranju odgovarajućih politika i strategija borbe za ublažavanje i rešavanje posledica tekuće pandemije.

Ključne reči: COVID-19, pandemija, društveno-ekonomski efekti, Srbija

UVOD

„Ona [ljudska duša] prolazi kroz čitav kosmos, kroz prazninu oko njega i oko njegovog lika, prostire se u bezgraničnost večnosti, obuhvata periodični preporođaj svih stvari, posmatra i vidi da naši potomci neće doživeti ništa novo, štaviše, da čovek od četrdeset godina, ako je samo malo razuman, može imati uvid u sve što je po zakonu istorodnosti bilo i što će tek biti.“ (Marko Aurelije: XI, 1).

Misli rimskog cara Marka Aurelija (161-180), iako zvuče pomalo apokaliptično, zapravo predstavljaju odgovarajući uvod u ovo istraživanje, budući da se, tokom svoje vladavine, ovaj car-filozof suočio sa brojnim katastrofama, uključujući i razornu pandemiju takozvane Antoninijeve kuge (169-194) koja je odnela milione

¹ MA Emilija Cvetković, istraživač pripravnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: emilija.cvetkovic@ien.bg.ac.rs

² MA Marko Miljković, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: marko.miljkovic@ien.bg.ac.rs

života (Little, 2007; Aurelije, 2004). Posmatrano u široj istorijskoj perspektivi, pandemije su se periodično javljale tokom čitavog razvoja ljudske civilizacije, zbog čega se sa punim pravom može reći da predstavljaju njen sastavni deo. U zavisnosti od težine same bolesti, dužine trajanja pandemije, stepena razvoja ljudske civilizacije ili pojedinačnih država, kao i strategija primenjenih u borbi protiv bolesti i njenih direktnih efekata, pandemije su na različite načine oblikovale buduće pravce razvoja ljudske civilizacije (Davis, 2020). Tako je i pandemija „Antoninijeve kuge“ u velikoj meri uticala na duboke promene u Rimskom carstvu, koje je posle decenija krize, nastavilo da postoji politički i ekonomski oslabljeno, ali duhovno ujedinjeno u hrišćanskoj religiji koja je u velikoj meri postavila temelje savremenog evropskog društva.

Poznavanje prošlosti ljudskog društva, kao i procesa dugog trajanja u najširem smislu, predstavlja nesumnjiv doprinos, ali i preduslov sveobuhvatnoj analizi i razumevanju sadašnjih događaja. Predviđanje budućnosti, u dinamičnoj realnosti konstantnih geopolitičkih i klimatskih promena, epidemija i tehnoloških inovacija, postavlja pred istraživače iz domena društvenih nauka gotovo nerešivu enigmu. Takav svet, čije su stalne promene dominantno obeležje, budi ljudsku potrebu za umanjnjem osećaja nepredvidivosti i nesigurnosti povodom pitanja opstanka u njemu. Prema konceptu ekonomiste Dagleasa Norta, suština ljudske istorije sastoji se upravo u sticanju novih znanja, promena uverenja ili institucionalnog okvira, kao koracima ka redukovanju nepredvidivosti (North, 2005).

Uprkos izuzetnoj akumulaciji znanja, napretka nauke i tehnologije, epidemije i pandemije izazvane novim virusima predstavljaju jednako velik izazov savremenom društvu kao i prethodnim generacijama koje su bile suočene sa sličnim izazovima. Reakcija američkih medicinskih stručnjaka povodom izbijanja pandemije takozvanog Španskog gripa, oličena u izjavi da lekari 1918. godine o bolesti ne znaju ništa više od lekara iz Firence u 14. veku (Fisher, 2012), uprkos nesumnjivom napretku medicinske nauke, ostaje aktuelna i tokom pandemije COVID-19. Nedostatak potrebnih informacija o karakteru, načinu prenošenja i lečenja ovog virusa doprinosi atmosferi straha i neizvesnosti, prvenstveno zbog ugroženosti ljudskih života, a onda i zbog neizbežnih društvenih i ekonomskih posledica koje se već sada mogu naslutiti i onih koje će se tek odraziti u budućnosti.

Cilj ovog rada je da na osnovu istorijskih iskustava i znanja krizama izazvanim velikim pandemijama, identifikuju moguće društveno-ekonomske posledice aktuelne COVID-19 pandemije, sa posebnim osvrtom na situaciju u Srbiji. Istorijski podaci su zapravo jedina, pa samim tim i najbolja znanja na osnovu kojih ekonomski efekti pandemija mogu da se grubo predvide, iako su bilo kakve precizne analize nemoguće (Dinkićet *al.*, 2007).

Dodatan problem predstavlja i činjenica da je u srpskoj historiografiji broj radova posvećenih iskustvima sa zaraznim bolestima gotovo zanemarljiv. Uglavnom su se ovim temama bavili lekari raznih specijalizacija i epidemiolozi, među kojima svakako treba izdvojiti radove dr Snežane Veljković i dr Zorana Radovanovića.³ Osim toga, velika većina radova je posvećena borbi protiv pegavog tifusa, kolere i drugih zaraznih bolesti tokom Prvog svetskog rata, kao i epidemiji *Variola vera* virusa 1972. godine. Savremena srpska historiografija postepeno pokazuje sve veće interesovanje za istoriju medicine i zdravstvene zaštite na ovim prostorima (Miljković, 2020), a svakako se može očekivati da će aktuelna pandemija ova interesovanja dodatno naglasiti. Ovaj rad predstavlja još jedan mali korak u tom pravcu, sa željom da uspostavi vezu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, koristeći savremenu historiografsku metodologiju, istovremeno oslanjajući se donekle i na filosofiju Marka Aurelija.

KRATKOROČNI DRUŠTVENO-EKONOMSKI EFEKTI

Mnoge pandemije sa kojima se svet u prošlosti suočavao ostavile su dramatične demografske posledice. Epidemija bubonske kuge, koje se sredinom 14. veka pojavila na ogromnom svetskom prostranstvu uzrokovala je za četiri godine prisustva, prema nekim procenama, smrtnost od oko 50% tadašnjeg svetskog stanovništva (Aberth, 2005). Dok posmatrajući kriterijum smrtnosti u odnosu na ukupnu populaciju bubonska kuga zauzima apsolutni primat među pandemijama, titula u brojkama najsmrtonosnije bolesti u istoriji pripala je takozvanom Španskom gripu. Neposredno po okončanju Prvog svetskog rata, u razdoblju između 1918. i 1920. godine, prema najnovijem istraživanju sprovedenom na osnovu podataka iz 43 države, od Španskog gripa umrlo je 39 miliona ljudi, što je predstavljalo 2% tadašnje svetske populacije (Barro et al., 2020). Naročito izražen devstirajući efekat na demografsku sliku pandemija je imala na prostoru Azije i Afrike, dok se pojedine procene kreću čak i do 100 miliona žrtava.

Problem u preciznijem određenju broja žrtava kao posledica pandemije nastaje zbog poklapanja sa žrtavama rata i drugih bolesti, a sličan nedostatak metodološkog konsenzusa pri utvrđivanju smrtnosti postoji i tokom pandemije COVID-19 (World Health Organisation, 2020). U trenutku pisanja ovog rada, od decembra 2019, do početka septembra 2020. godine, na prostoru 216 država i teritorija sveta virusom COVID-19 zaraženo je preko 26 miliona ljudi, a umrlo gotovo 900 hiljada, dok je tokom istog preseka stanja na teritoriji Republike Srbije broj zaraženih slučajeva bio preko 30.000, a broj umrlih preko 700 (Institut za javno zdravlje „dr Milan Jovanović Batut“, 2020). Kao i u prethodnim primerima, zatim pandemija velikih i malih boginja, kolere, pa i HIV/AIDS, COVID-19 će nesumnjivo izmeniti svet i život na njemu. S obzirom na to da pandemija još uvek

³ Izabranu bibliografiju pogledati u spisku literature.

traje, na osnovu prethodnih iskustava teško je predvideti kakav će biti njen krajnji ishod, iako se prema analizama sa kraja avgusta 2020. godine pojavljuju naznake da će aktuelna pandemija odneti čak više života nego pandemija Španskog gripa.⁴

Društvena(ne)jednakost i mortalitet

Analize socio-ekonomskog i rasnog faktora koji se nalaze u pozadini kvantitativnih podataka o mortalitetu i morbiditetu tokom pandemija omogućavaju detaljnije razumevanje fenomena u širem kontekstu. Uprkos nedostatku preciznih podataka, novija istraživanja demistifikovala su pitanje smrtnosti u okviru različitih grupa stanovništva tokom pandemije bubonske kuge u 14. veku, pokazujući da je ona bila veća među gradskim i siromašnijim stanovništvom.⁵ Za razliku od pandemija Španskog gripa za koju, osim pojedinačnih studija ne postoji konsenzus oko toga kakav je bio socio-ekonomski status obolelih ili umrlih lica (Mamelund, 2018), pandemija kolere koja je harala Evropom tokom 19. veka bila je dominantna među siromašnim osobama koje su živjele u nehygijenskim delovima prenaseljenih gradova (Snowden, 2019).

Jedan od interesantnih fenomena koji se javljao kao posledica pandemija i velikih prirodnih katastrofa bila je potreba za pronalaženjem „krivca“, što je najčešće predstavljala društvena grupa koja se razlikovala prema rasnom, nacionalnom, religijskom ili ekonomskom statusu. Od Jevreja, koji su doživljavali progone nakon pandemije bubonske kuge u 14. veku, stigmatizacija „drugog“ opstala je do vremena sedmog talasa pandemije kolere, gde je u Peruu 90-ih godina 20. veka netrpeljivost bila, uz ponovljen obrazac diskriminacije prema socio-ekonomskom statusu, ali i rasnom faktoru, izražena prema najsiromašnijim grupama, kao i među domorodačkim stanovništvom (Cohn, 2012). Pandemija HIV/AIDS, sa najvećim brojem obolelih i umrlih osoba na prostoru Subsaharske Afrike, takođe odlično ilustruje zastupljenost savremene bolesti među ekonomski i društveno marginalizovanim grupama. Prema nekim istraživanjima, čak polovinu od ukupnog broja obolelih lica u Sjedinjenim Američkim Državama od HIV/AIDS-a čini afroameričko stanovništvo (Snowden, 2019).

Sličan scenario na prostoru Sjedinjenih Američkih Država može se zapaziti i tokom pandemije COVID-19, gde analize do sredine juna 2020. godine pokazuju znatno višu stopu smrtnosti među afroameričkim stanovništvom⁶, dok slične analize, koje bi ukazale na potencijalnu zastupljenost karakterističnih društvenih grupa u okviru strukture zaraženih u umrlih lica za prostor Republike Srbije još uvek nisu dostupne. Iako se virus širi velikom brzinom, među svim starosnim i društvenim

⁴ <https://www.usatoday.com/story/news/factcheck/2020/08/20/fact-check-covid-19-deadlier-than-1918-spanish-flu-seasonal-flu/3378208001/> (Pristupljeno: 14. 09. 2020.)

⁵ <http://eh.net/encyclopedia/article/Routt.Black.Death> (Pristupljeno: 25.05.2020.)

⁶ <https://voxeu.org/article/race-and-COVID-19-pandemic> (Pristupljeno: 20.08.2020.)

grupama, primetno veći broj obolelih i umrlih osoba na globalnom nivou tokom aktuelne pandemije izražen je među osobama afričkog porekla, migrantima, Romima i siromašnim društvenim grupama, što u izvesnom smislu potvrđuje većina pandemija sa kojima se čovečanstvo susretalo. Neki od uzroka ove savremene pojave nalaze se u ograničenoj mogućnosti dobijanja zdravstvene nege i nedostatka dokumentacije, održavanja socijalne distance usled stanovanja u prenaseljenim delovima gradova sa lošijim higijenskim uslovima, kao i odsustvom testiranja, zbog čega dolazi do brže transmisije bolesti.

Utrkivanje naučnih timova velikih svetskih sila u iznalaženju spasonosne vakcine protiv pandemije COVID-19, predstavlja kompleksan i dugotrajan proces, u okviru kojeg su na različite načine uključene gotovo sve države. Razmatrajući realizaciju poštovanja ljudskih prava tokom pandemije, izveštaj Ujedinjenih Nacija dotiče se mogućnosti primenjivanja diskriminatorskih mera pri organizovanju testiranja kao sastavne etape u procesu ispitivanja vakcine. To bi podrazumevalo uključivanje stanovništva zemalja u razvoju kao grupa nad kojima će se vršiti završne faze testiranja, dok se predviđa i obrnut proces, odnosno onemogućavanje pristupa vakcini nepriviligovanim društvenim grupama (The Office of the High Commissioner for Human Rights, 2020).

Prema pisanju Rojtersa, treća faza testiranja vakcina iz kineskih kompanija uveliko je u toku na prostoru Ujedinjenih Arapskih Emirata, Bahreina, Maroka, Perua i Jordana, dok će Srbija, zajedno sa Bangladešom biti uključena u ovaj proces, čime se pokazuje da je zabrinutost Ujedinjenih Nacija bila opravdana.⁷ Međutim, čini se da se ambiciozni planovi kineskih kompanija neće tako lako ostvariti, bar kada je Republika Srbija u pitanju.⁸ Istorijski kontinuitet zastupljenosti identičnih stigmatizovanih društvenih struktura, najčešće prema socio-ekonomskom ili rasnom kriterijumu, kao najugroženijih u vremenima pandemija, sugeriše da je neophodno intenzivirati napore u savladavanju diskriminatorskih mera u odnosu na te osetljive društvene grupe, kao i podići svest o značaju mera javnog zdravlja na globalnom nivou kao važnom koraku prevencije.

Posledice smrtnosti na ekonomska kretanja

Epidemije ili pandemije tokom istorije negativno su se odražavale na pojedinačne segmente ekonomija država, svetskih regija, a u izvesnim slučajevima i na globalna kretanja. Očuvanje ljudskih života kao najviše vrednosti, tokom pandemija predstavlja primarni zadatak čovečanstva, ali ukoliko se čovek posmatra kao radno sposobna jedinka, briga za njega postaje borba za očuvanje globalne ekonomije.

⁷<https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/kineske-firme-%C4%87e-svoje-vaccine-testirati-i-u-srbiji/> (Pristupljeno: 06.09.2020.)

⁸<https://www.nedeljnik.rs/loncar-kineska-vakcina-nije-ispunila-uslove-agencije-za-lekove/> (Pristupljeno: 09.09.2020.)

Visoke stope mortaliteta među radno sposobnim stanovništvom bile su odlike pandemija kuge u 14. veku, kao i pandemije HIV/AIDS u afričkim zemljama tokom 20. veka. Mlado i radno sposobno stanovništvo između 20 i 40 godina predstavljalo je najrizičniju grupu, ujedno i onu koja je najviše stradala tokom pandemije Španskog gripa (Taubenberger, 2006). Direktni uticaj mortaliteta u okviru radne snage, kao egzogenog faktora i hipotezu da povećana stopa mortaliteta utiče na porast zarada, u nedostatku relevantnih podataka nije moguće sa sigurnošću potvrditi. Ipak, slučaj pandemije iz 1918. godine u Sjedinjenim Američkim Državama svedoči o tome da je u okolnostima visoke stope zaraženosti i odsustva radnika, a sa ciljem održavanja industrije kao pokretača ekonomskog rasta u ovom periodu, u okviru različitih grana proizvodnje bila uvećana potreba za kvalifikovanom radnom snagom, što je bilo praćeno i porastom zarada (Garrett, 2007).

Primer pandemije Španskog gripa omogućava uvid i u to na koji način smanjenje populacije utiče na ekonomski rast. Tokom Španskog gripa, u uslovima smanjene proizvodnje i devastiranog agrarnog sektora, pad BDP-a je, prema novijim analizama iznosio 6%, što je uporedivo sa recesijom nakon Drugog svetskog rata i finansijskim krahom 2008-2009. godine (Barro et al., 2020). Intenzitet, odnosno trajanje negativnih efekata pandemije Španskog gripa nije bilo ujednačeno za sve zemlje, ali iskustvo američke ekonomije pokazuje na koji način se podsticanjem tehnoloških inovacija i pomoći države ugroženim sektorima kriza može brže prevazići. Uspešno savladavanje krize u američkom slučaju, učinilo je Španski grip u ekonomskom smislu kratkoročnom krizom, nakon koje je usledio period smanjene nezaposlenosti i uvećanog dohotka po glavi stanovnika od 1919-1921. do 1930. godine (Bell i Lewis, 2005; Kenedi, 1999)⁹.

Za razliku od Španskog gripa, koji je do skoro među ekonomskim istoričarima uglavnom bio zanemaren, diskusija o karakteru, lečenju, ali i ekonomskim posledicama HIV/AIDS pandemije, kao bolesti prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, veoma je zastupljena. Poseban problem ove pandemije jeste njena neravnomerna geografska raspoređenost, odnosno skoncentrisanost u ekonomski nerazvijenim zemljama Subsaharske Afrike. Prema nekim istraživanjima, u afričkim zemljama koje beleže visoke procenat u broju zaraženih i umrlih osoba od ove bolesti, pad BDP-a je do početka 2000-ih godina iznosio 2-4% (Dixon, McDonald i Roberts 2002).

Tokom aktuelne pandemije COVID-19, kao i u epidemijama gripa 50-ih i 60-ih godina i epidemije SARS, kod kojih je procenat smrtnosti znatno niži nego u prethodno izdvojenim primerima, najveći broj smrtnih ishoda pojavljuje se među

⁹Usled razaranja Evrope u Prvom svetskom ratu, američka privreda je iskusila brži ekonomski rast nego što bi inače imala. SAD je pretekla Evropu u ukupnoj vrednosti industrijske proizvodnje već 1919. godine, dok bi se, prema nekim procenama, bez rata to desilo 1925. godine.

populacijom starijom od 65 godina. Prema nekim predviđanjima Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, pad BDP-a tokom pandemije COVID-19 na globalnom nivou za 2020. godinu iznosiće oko 5% (The World Bank 2020; The International Monetary Fund, 2020), uz velike razlike na nivou pojedinačnih zemalja. Projekcije ekonomske aktivnosti u Republici Srbiji još uvek su veoma nezahvalne, o čemu svedoči i velika razlika u predviđanjima kretanja BDP-a za 2020. godinu, od oko -4%, pa do optimističnih -1,5%, prema izveštaju Narodne Banke Srbije iz avgusta 2020. godine (Narodna banka Srbije, 2020).

U okviru raspoloživih statističkih analiza o pandemiji COVID-19 u Republici Srbiji ne postoje javno dostupni podaci o starosnoj strukturi umrlih lica, s obzirom na to da je tokom juna 2020. godine Institut za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović Batut“ prestao da, Kancelariji za IT i eUpravu dostavlja podatke o polu, starosti i opštinama obolelih i umrlih lica. Neposredno nakon toga, sumnju u zvanične statistike o broju preminulih osoba od pandemije COVID-19 u Srbiji, podstaklo je istraživanje BIRN-a, prema kome je broj smrtnih slučajeva bio mnogo veći u odnosu na onaj koji su pokazivali zvanični podaci¹⁰ Prema izveštaju ministra zdravlja dr Zlatibora Lončara sa sednice Kriznog štaba krajem jula 2020. godine, najveći procenat smrtnosti bio je zastupljen među populacijom starijom od 50 godina, iako treba imati na umu važnu činjenicu da je gotovo 25% preminulih uzrasta između 20 i 59 godina, odnosno u kategoriji radno sposobnog stanovništva.¹¹

Nedostatak podataka, u prošlim i savremenim primerima, ipak onemogućava jasno uspostavljanje veze između pada BDP-a i visoke stope smrtnosti u okviru kategorije radno sposobnog stanovništva. Uzroke ekonomske recesije, kako iskustvo pokazuje, nemoguće je u vremenu svih pandemija, pa i aktuelne COVID-19 svesti na analizu jednog potencijalnog uzroka, već korene takvih tendencija treba tražiti u nizu kompleksnih i isprepletanih faktora.

Pandemije i svet u kontekstu globalizacije

Uloga trgovaca i osvajača koji su u prošlosti na svojim putovanjima i pohodima u susretu sa novim civilizacijama postajali prenosioci bolesti, u svetu koji je od druge polovine 20. veka uživao u prednostima globalizacije i putovanja do dalekih destinacija, postala je svojstvena širokom dijapazonu društvenih grupa. Pandemije životinjskog porekla poput SARS virusa, virusa ptičjeg i A(H1N1) virusa, poznatog kao „svinjski grip“, na globalnom nivou su prouzrokovale zanemarljiv pad globalnog BDP-a (Boissay i Rungcharoenkitkul, 2020). Ipak, one su pokazale da se uticaju globalizacije, u kontekstu pandemija može pripisati brže prenošenje bolesti i

¹⁰<https://javno.rs/analiza/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog> (Pristupljeno: 29.08.2020.)

¹¹<https://www.srbija.gov.rs/vest/478920/najvise-preminulih-od-COVID-19-starosti-od-60-do-79-godina.php> (Pristupljeno: 29.08.2020.)

jačanje međunarodne solidarnosti u uslovima nepogoda, ali i činjenica da posledice ekonomskih kriza, poput onih koje uzrokuju pandemije ne ostaju samo izolovani fenomeni. Narušeni odnosi ponude i potražnje na svetskom tržištu u vremenu pandemija, pojavili su kao posledice obustavljanja ekonomskih aktivnosti, rada institucija i uvođenja karantina, čiji teret su pojedini privredni sektori i njihovi zaposleni posebno iskusili.

Pandemiju SARS virusa, sa epicentrom u Hong Kongu i istočnim delovima Azije, potencijalni turisti iz raznih delova sveta, odnosno korisnici usluga transpornih, hotelijerskih i drugih uslužnih sektora, dočekali su u svojim kućama. Masovni pad potražnje za atraktivnim azijskim turističkim destinacijama procenjuje se na 20-70% (Bell i Lewis, 2005), što, ako se ima na umu činjenica koliki je značaj turističkog sektora u formiranju BDP-a, ukazuje na proporcije krize na tom prostoru. Jedna od najozbiljnijih posledica pandemije, u konkretnom primeru primećivala se kroz povećana otpuštanja za radnike iz ove industrije ili smanjenje broja radnih sati kroz plaćena odsustva, što je svakako dovelo do snižavanja zarada, kao i smanjenja kupovne moći, podstičući neravnotežu društvenih i ekonomskih kretanja (Lee i Warner, 2005). Osim ovih ekonomskih posledica na regionalnom nivou, u globalnom smislu efekti pandemije posebno su se odrazili na avio-industriju, kao i pojavu nesigurnosti među stranim investitorima. Sa druge strane, postoje procene da bi iskorenjivanje epidemija na prostoru američkog kontinenta, Afrike i Azije dovelo do povećanog priliva turista, čime bi porast u tom sektoru iznosio 12 milijardi američkih dolara, što bi se direktno odrazilo na sudbinu zaposlenih u ovom sektoru (Delivorias i Scholz, 2020).

Primeri pređašnjih pandemija, koji doista samo parcijalno prikazuju ugroženost pojedinih sektora, mogu se uočiti i kod pandemije COVID-19. Restriktivne mere uvedene najpre u Kini, u svetu intezivne međunarodne trgovine i protoka kapitala su poput domina pokrenule niz disbalansa ekonomskih aktivnosti u čitavom svetu, posebno u okviru Sjedinjenih Američkih Država, evropskih zemalja, zatim azijskih partnera poput Japana, Južne Koreje, Vijetnama i Singapura i smanjile protok direktnih stranih investicija (Barua, 2020). U uslovima disbalansa ponude i potražnje, proizvodnja automobila, luksuznih i svih drugih neesencijalnih dobara, suočava se sa obziljnim gubicima, dok tokom uvođenja mera zabrane kretanja poreba za uslugama IT sektora preuzima primat. Samim tim, sudbina zaposlenih osoba tokom pandemije kojoj svedočimo nije jednoznačna, već ona u velikoj meri zavisi od konkretnog sektora, odnosno portažnje za radnicima određenih obrazovnih profila. Celokupna istorija pandemija upravo je pokazatelj promene značaja među radnicima u okviru ključnih sektora privrede u različitim razdobljima. Tako je radnik u oblasti poljoprivrede u srednjem veku bio najvitalniji društveni element, čiju je titulu nasledio radnik u industriji u 19. i 20. veku ili programer 21. veka.

Tokom pandemije koja traje, usled prioriteta zdravstvenog sektora, a u skladu sa velikom odgovornošću i brojem radnih sati, dolazi do povećanja zarada radnika koji su direktno povezani sa obezbeđivanjem potrebnih uslova i samog procesa očuvanja zdravlja. Dok je potražnja za medicinskom opremom, lekovima i osnovnim dobrima ostala velika, u privrednim delatnostima za čijim uslugama postoji smanjena potražnja redukovana je broj radnika ili smanjen broj radnih sati, a samim tim i zarade zaposlenih. Prema podacima Međunarodne organizacije rada za drugi kvartal 2020. godine procenjuje se gubitak od 14% radnih sati na globalnom nivou, odnosno 400 miliona poslova, pri čemu su najveći gubici na američkom tlu (International Labour Organization, 2020). Nezaposlenost se, kao i tokom prethodnih pandemija javlja kod nekvalifikovanih radnika, zatim mladih ljudi bez stalnog radnog odnosa, kao i žena koje su najviše zastupljene u najteže pogođenim sektorima (International Labour Organization, 2020). Rešavanje problema nezaposlenosti, kao posledica pandemije, svakako će zavisiti od globalnih ekonomskih kretanja, ali i od sprovođenja i efikasnosti mera na nivou pojedinačnih zemalja.

U okvirima Republike Srbije prisutan je sličan obrazac najveće nezaposlenosti u okviru sektora turizma, proizvodnje i trgovine. Prema zvaničnim statistikama, procenat nezaposlenih u Srbiji u drugom kvartalu 2020. godine smanjen je za 2,5 procentnih poena u odnosu na prethodni kvartal, te iznosi 7,3%. Ovakav neočekivani trend uvećanja broj zaposlenih lica i sprečavanja gašenja radnih mesta, pripisan je efikasnim državnim merama u borbi protiv pandemije (Republički zavod za statistiku, 2020). Predviđanja budućnosti, neizvesna usled nepredvidivosti toka pandemije i njenih direktnih društvenih i ekonomskih posledica, predstavljaju veoma nezahvalan zadatak. Imajući u vidu trend porasta nezaposlenosti na globalnom nivou, u budućnosti se i u Republici Srbiji može očekivati isti obrazac. Dimenzije nezaposlenosti dramatično se menjaju ukoliko se u obzir uzmu neregistrovani radnici, tako da se predviđanja kreću od 30-50.000 hiljada ljudi koji će ostati bez posla, do čak neverovatnih pola miliona.¹² Posmatrana u kratkoročnom roku, pojava nezaposlenosti tokom i nakon pandemije, pretočena u cifre, ne otkriva one mnogo značajnije, dugoročne posledice koje može imati na produblјivanje nejednakosti među društvenim grupama na državnom, regionalnom, pa i globalnom nivou.

Lekcije o značaju javnog zdravlja

Od vremena bubonske kuge i uvođenja karantina, tokom istorije pandemija inicijative povodom brige o javnom zdravlju postajale su sve kompleksnije, a u 19. veku zvanično je, na inicijativu Edvina Čedvika osnovan sanitarni pokret kojim su

¹²<https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/uticaj-korone-na-tr%C5%BEi%C5%A1te-rada-u-srbiji-anketa> (Pristupljeno: 20.08.2020.)

postavljeni temelji merama prevencije (Snowden, 2019). Iskustva proteklih pandemija i epidemija koje su se negativno reflektovale na društva i ekonomije pojedinih zemalja i čitavih regija, pokazala su neophodnost ulaganja i efikasnog institucionalnog koordiniranja delatnostima vezanim za očuvanje javnog zdravlja, kako na globalnom nivou, tako i na razini samih država. Nakon 11 godina efikasnih globalnih napora za iskorenjivanje boginja kao viševjekovne pošasti, Svetska zdravstvena organizacija je 1980. godine proglasila konačnu pobjedu. Nemerljivi uspeh koji se ogledao u sapsavanju miliona ljudskih života u ekonomskom smislu nije bio sasvim jedinstven, s obzirom na to da su, shodno uložnim troškovima vakcinacije, edukacije medicinskog osoblja, lekova i opreme, po okončanoj inicijativi benefiti zemalja u razvoju bili veći nego u ekonomski razvijenim zemljama (Miller et al., 2006). Ipak, tvrdnja američkog senatora Dejla Bampersa (*Dale Bumpers*) opisala je ovu zajedničku investiciju od tadašnjih 300 miliona američkih dolara, prema gruboj proceni, čiju je desetinu predstavljao američki udeo, kao dugoročno ulaganje koje će se samostalno isplatiti ne samo kroz humanitarni, već i kroz ekonomski aspekt (Snowden, 2019).

U mnogim ekonomski nerazvijenim regionima sveta poput delova Afrike, Azije i Latinske Amerike se čak i u 21. veku pojavljuju bolesti poput kolere, malarije, tuberkuloze i ebole i izazivaju visoku stopu smrtnosti, što svakako treba dovesti u vezu sa niskim ulaganjima i lošom efikasnošću organizacije javnog zdravlja. Iako korelacija između ulaganja u javno zdravlje i ekonomskog razvoja pojedinih zemalja nije sa sigurnošću potvrđena, s obzirom da veliki uticaj imaju lokalne institucije i faktor sredine (Acemoglu et al., 2003; Grigoli i Kapsoli, 2013)¹³, imajući u vidu humanitarni, društveni i bezbednosni motiv, mnoge države od druge polovine 20. veka izdvajaju sve veće količine sredstava u sferu javnog zdravlja. Pre početka pandemije COVID-19 među državama su postojale disproporcije u ulaganjima u zdravstvo, ali je neočekivani udar na svetske zdravstvene sisteme otkrio sve njegove slabosti. Visoke stope mortaliteta među ekonomski razvijenim zemljama poput Francuske i Sjedinjenih Američkim Državama, svedoče o tome da ulaganja u zdravstveni sistem nisu bila jedini preduslov borbe, već da je važan faktor i način na koji se ulaže u medicinska sredstva i tehnologije, kao i efikasnost sistema koji se zasniva na saradnji vlade i civilnog sektora (Khan et al., 2020; Blondel i Vranceanu, 2020). Do sada uspešne prakse Južne Koreje i Tajvana upravo predstavljaju primer ispravnog učenja na osnovu prethodnog iskustva nakon epidemija respiratornih sindroma MARS (*Middle East Respiratory Syndrome*) i SARS (*Severe acute respiratory syndrome*). Insistiranje na ranom uvođenju mera poput socijalne distance, masovnog testiranja, brže izolacije pojedinačnih slučajeva i praćenja

¹³ Ipak, ima autora koji podržavaju tezu da povećanje rashoda u domenu zdravstva ima pozitivan uticaj na ekonomski rast (Rivera i Currais, 2003), kao i istraživanja koja pokazuju zavisnost prisustva bolesti i ekonomskog rasta u jednoj zemlji, ali umesto kriterijumu merenja bruto domaćeg proizvoda, prednost daju posledicama poput smanjenju inostranih investicija, turizma i trgovine, (Gallup i Sachs, 2000).

kontakata zareženih u ovim zemljama, pokazalo se kao za sada jedina dobra prevencija razbuktavanju virusa, te svetu upućena poruka o mehanizmima očuvanja javnog zdravlja u vremenu iščekivanja vakcine.

DUGOROČNI DRUŠTVENO-EKONOMSKI EFEKTI

Neki eksperti procenjuju da će direktni demografski, pa samim tim i dugoročni društveno-ekonomski efekti COVID-19 pandemije biti „*veoma neujednačeni, ne samo u Evropi i svetu, već i u okvirima pojedinačnih zemalja,*“ u zavisnosti od epidemioloških faktora i strategije borbe protiv pandemijom izazvane ekonomske krize (Alfani, 2020). Ovo je posebno važno ako se uzme u obzir da su analize bazirane na prethodnim pandemijama pokazale da određene dugoročne ekonomske posledice pandemija mogu da potraju i nekoliko decenija, pa čak i nekoliko generacija (Jorda et al., 2020). Konačno, budući da je reč o virusnoj infekciji, istorijsko iskustvo pokazuje da će najteži udar pandemije, nezavisno od brzine razvoja vakcine, najverovatnije trajati oko dve godine, što se pokazalo kao period dovoljan za razvoj takozvanog imuniteta krda (Davis, 2020).

Migracije

Analizirajući uzroke propasti antičkog sveta, istoričar Tom Holand je došao do zaključka da je razorna „Justinijanova kuga“ iz sredine 6. veka, jedna od najvećih pandemija u istoriji ljudske civilizacije, u velikoj meri uticala na pojavu islama, manje od veka kasnije. Prema njegovoj analizi, velika smrtnost, koja je u nekim žarištima odnela do polovine populacije, u kombinaciji sa ekonomskim i političkim posledicama, značajno je oslabila odbrambenu moć carstva u pograničnim oblastima, što je dovelo do migracije pustinskih plemena sa Arabijskog poluostrva na prostor istorijske Sirije i Palestine. Unajmljeni kao plaćenici da brane granice carstva, ovi pustinski ratnici su imali priliku da se upoznaju sa razvijenim verskim sistemima Bliskog istoka i vremenom ustanove novu religiju i novo carstvo (Holland, 2012). Abasidski kalifat, kojim je započelo i zlatno doba arapske i islamske kulture, nauke i umetnosti, zvanično je osnovan 750. godine, a vladari ove dinastije su tvrdili da je sam Bog zaustavio pandemiju zbog njihove pobede nad prethodnom dinastijom Omejada. Paralelno sa tim, ali i prema sasvim sličnom scenariju, odvijalo se i naseljavanje Slovena na prostoru Balkanskog poluostrva, iako bez odgovarajućih dostignuća u domenu vere. Slične velike verske, kulturne, političke i ekonomske promene mogu se pratiti i u Zapadnoj Evropi, posebno na prostoru današnje Italije i Francuske (Little, 2007).

U navedenom slučaju je reč o velikoj katastrofi koja je pokrenula migracije čitavih naroda koji su, poput Arapa, manje stradali od bolesti, pre svega zbog njihovog nomadskog načina života, bez gusto naseljenih gradova i sa mogućnošću izbegavanja velikih žarišta bolesti (Little, 2007). Kada je reč o COVID-19 pandemiji,

postojeći podaci sugerišu da se smrtnost kreće oko 4% od broja zaraženih na globalnom nivou, sa velikim razlikama kada je reč o pojedinačnim zemljama, što je svakako neuporedivo niže nego u slučaju „Justinijanove kuge“.¹⁴ S druge strane, iskustvo Španskog gripa (1918-1919), poslednje velike pandemije, sugerišu da će drugi talas infekcije, na čijem se početku, kako se čini, tek nalazimo, biti najrazorniji, tako da analize smrtnosti COVID-19 pandemije treba uzeti sasvim uslovno (Davis, 2020).

Nezavisno od dužine trajanja i stepena smrtnosti, teško je očekivati da će COVID-19 pandemija izazvati veće migracije stanovništva. Međutim, uporedna istorijska analiza pokazuje da je jedna od opštih dugoročnih posledica pandemija naglašavanje već postojećih trendova, a ne nužno kreiranje nečega potpuno novog, što je bio slučaj i u procesu uspona arapskih plemena u 6. i 7. veku (Davis, 2020). Jedan od trendova koji predstavlja i veliki politički, ekonomski i društveni izazov su upravo velike migracije stanovništva iz zemalja u razvoju ka Evropskoj Uniji (EU). Prema podacima EUROSTAT-a, u periodu između 2013. i 2018. godine, broj imigranata u zemlje EU je značajno porastao i samo u 2018. godini dostigao nivo 2,4 miliona ljudi, dok je ukupan broj stanovnika koji potiču van prostora EU početkom 2019. godine iznosio 21,8 miliona. Nezavisno od COVID-19 pandemije, migracije su bile uslovljene ekonomskim, ekološkim, političkim i društvenim faktorima, kako u zemlji porekla migranata (*push* faktor), tako i u zemlji konačnog odredišta (*pull* faktor). U istorijskoj perspektivi, upravo su ekonomski prosperitet i politička stabilnost EU predstavljali značajan *pull* faktor migracija.¹⁵

Dalje procene je teško napraviti sa bilo kojom dozom sigurnosti, iako se potencijalni scenariji mogu problematizovati. Sasvim je realno očekivati da će trenutni ekonomski efekti pandemije u zemljama porekla migranata dodatno destabilizovati postojeće društveno-političke strukture i ojačati *push* faktor u srednjem ili dužem roku. Istovremeno, iako će sposobnost EU zemalja da apsorbuju mogući povećani priliv migranata nužno biti oslabljena, postojeći *pull* faktor će i dalje biti snažan, ako ne čak i snažniji u odnosu na prethodni period, budući da se može očekivati da će EU uspešnije prebroditi trenutnu i eventualnu vremenski dužu ekonomsku krizu u poređenju sa zemljama u razvoju koje su i glavni izvori migracija. Ovi problemi će verovatno biti dodatno naglašeni usled neujednačene diseminacije vakcine protiv COVID-19, gde će razvijene zemlje biti primarni korisnici, o čemu je već bilo reči. Ukratko, kada je reč o *push* i *pull* faktorima migracija u EU, može se očekivati da će kriza izazvana COVID-19 pandemijom naglasiti ove ekstreme, uz smanjene mogućnosti EU da apsorbuje

¹⁴<https://www.statista.com/statistics/1105914/coronavirus-death-rates-worldwide/> (Pristupljeno 05.09.2020.)

¹⁵https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_21.8_million_non-EU27_citizens_living_in_the_EU-27_on_1_January_2019 (Pristupljeno: 30.08.2020.)

dodatni pritisak. Jedina verovatnoća za suprotni razvoj događaja je crni scenario velike smrtnosti u zemljama u razvoju koji niko ne priželjkuje, a koji bi na duži rok smanjio *push* faktor u njima, makar kada je reč o prostom demografskom pritisku.

Republika Srbija se nalazi na važnoj, Zapadnobalkanskoj migrantskoj ruti. Prema podacima republičkog Komesarijata za izbeglice i migracije, od početka migrantske krize 2015. godine kroz Srbiju je prošlo preko milion migranata, uglavnom iz Avganistana, Sirije, Iraka, Pakistana i Bagladeša.¹⁶ Zemlje EU su bile njihova krajnja destinacija, o čemu govori i podatak da je krajem 2019. godine svega oko 4.500 migranata boravilo u Srbiji, dok je do 2018. godine već oko 900.000 našlo utočište u samo Nemačkoj.¹⁷ Međutim, u slučaju osetnijeg porasta migranata koji na putu ka EU budu prolazili kroz Srbiju, pretpostavljene smanjene mogućnosti EU da apsorbuje taj priliv, realno je očekivati da će i Srbija iskusiti osetniji pritisak migranata nego do sada. Iako, makar u teoriji, priliv ljudskog kapitala može da predstavlja dodatnu razvojnu šansu, teško je očekivati da će srpska privreda biti u mogućnosti da tu priliku iskoristi, a posebno u scenariju dugotrajnije ekonomske krize. Ovome svakako treba dodati i da se, uprkos zanemarljivom broju migranata u Srbiji, prema istraživanjima CeSID-a i drugih nevladinih organizacija, tolerancija lokalnog stanovništva prema migrantima smanjuje. Istovremeno, plasiranje lažnih vesti i mitova o migrantima, političke organizacije radikalne desnice koriste kao sredstvo sopstvene političke promocije.¹⁸ Svi ovi izazovi svakako mogu da dovedu i do ozbiljnije političke i ekonomske destabilizacije zemlje u dužem vremenskom roku, i moraju se shvatiti ozbiljno.

Društveno-političke promene

Pandemija Španskog gripa je takođe pokazala da je smrtnost bila najviša u najslabije razvijenim zemljama i regionima. Najnovije analize ukazuju da se stopa smrtnosti kretala između 0,5% i 13%, sa nižom stopom registrovanom u Evropi i SAD, dok je najviše stradala populacija u Africi i posebno u Indiji, u kojoj je od ove bolesti umrlo približno 20 od oko 50 miliona žrtava u celom svetu. Svakako je važno naglasiti da se u ovom trenutku čini da je smrtnost od COVID-19 približno slična, iako su medicinska znanja i mogućnosti lečenja, posmatrano globalno, na neuporedivo višem nivou. Zbog toga se sa pravom pretpostavlja da će trenutna

¹⁶http://www.kirs.gov.rs/wb-news-more.php?id_category=4&id=1032

(Pristupljeno: 01.09.2020.)

¹⁷http://www.kirs.gov.rs/wb-news-more.php?id_category=4&id=1032 (Pristupljeno: 01.09.2020.);

[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_21.8_milli)

[explained/index.php/Migration and migrant population statistics#Migrant population: 21.8 milli on non-EU-27 citizens living in the EU-27 on 1 January 2019](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_21.8_milli_on_non-EU-27_citizens_living_in_the_EU-27_on_1_January_2019) (Pristupljeno: 30.09.2020). U istom periodu, Španija je primila oko 650.000, Ujedinjeno Kraljevstvo oko 600.000, Francuska oko 390.000, a Italija oko 340.000 migranata.

¹⁸<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-50834778> (Pristupljeno: 02.09.2020.)

pandemija odneti daleko manje života, iako će neujednačenost stradanja biti približno ista (Davis, 2007).¹⁹

Savremena istraživanja pokazuju da je velika smrtnost tokom pandemije Španskog gripa, kao i neadekvatan odgovor britanskih kolonijalnih vlasti na pandemiju, u velikoj meri osnažio nacionalna osećanja Indijaca. Oslanjanje na tradicionalne mehanizme društvene pomoći i solidarnosti, jednako kao i na religiju kao izvor utehe u vremenima teške krize, indijski lideri su iskoristili kao sredstvo za intenziviranje borbe za političku emancipaciju. Tako je već 1919. godine svoj politički uspon započeo Mahatma Gandhi, tvorac koncepta građanske neposlušnosti i nenasilne borbe, čije je političko delovanje igralo ključnu ulogu priznanju nezavisnosti Indije 1947. godine (Arnold, 2019).

Na sličan način se mogu tumačiti kriza i rasni nemiri koji su zahvatili veliki deo SAD tokom tekuće pandemije. Od samog početka krize, SAD se nalazi na vrhu liste po ukupnom broju registrovanih smrtnih slučajeva, koja je u trenutku pisanja ovog rada i dalje najviša na svetu u apsolutnim ciframa.²⁰ Velika disproporcija u oboljevanju i smrtnosti među Afro i Latino-Amerikancima i drugim ekonomsko ugroženim grupama, kao i znatno viši stepen nezaposlenosti usled posledica pandemije među navedenom populacijom, igrali su važnu ulogu u razbuktavanju rasnih nemira u SAD, čiji je okidač bilo ubistvo Džordža Flojda, 25. maja 2020. godine, a u kojima je prema nekim procenama do sada učestvovalo preko 20 miliona ljudi.²¹ Iako je reč o suštinski američkom problemu i protestu, zapanjujuća je globalna solidarnost i podrška pokretu *Black Lives Matter* koja prevazilazi rasne podele i koja se do sada manifestovala u rušenju spomenika robovlasnicima od

¹⁹ Stephen Davis, "Going Viral: The History and Economics of Pandemics", *IEA COVID-19 briefing no. 1* (April 2020), str. 9, 12; J.N. Hays, *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History* (Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC Clío, 2005), str. 385; Alfred W. Crosby, *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), str. 207. Ukupna smrtnost od Španskog gripa se procenjuje do čak 100 miliona ljudi na globalnom nivou, iako je usled nedostatka preciznih podataka, posebno kada je reč o Africi, nemoguće dati preciznije procene. Sličan problem postoji i u slučaju COVID-19 pandemije, a prema jednom od poslednjih izveštaja Svetske zdravstvene organizacije, razlike u procenama smrtnosti se u pojedinim zemljama kreću od 0,1% do 25%, što sve sugerise na neujednačenu metodologiju, strategiju ili mogućnost testiranja, starosnu strukturu populacije, i mnoge druge faktore. Više u "Estimating mortality from COVID-19: Scientific brief", *World Health Organization*, 4. avgust 2020.

²⁰<https://www.statista.com/statistics/1105914/coronavirus-death-rates-worldwide/> (Pristupljeno: 05.09.2020). Prema postojećim podacima, SAD je na prvom mestu sa 6.114.033 zaraženih i 186.318 mrtvih. Na drugom mestu je Brazil sa 4.041.638 zaraženih i 124.614 mrtvih, a na trećem je Indija sa 3.936.747 zaraženih i 68.472 mrtvih.

²¹<https://www.nytimes.com/article/george-floyd-protests-timeline.html> (Pristupljeno: 29. 09.2020); <https://edition.cnn.com/2020/08/09/us/george-floyd-protests-different-why/index.html>(Pristupljeno:29.08.2020); <https://www.bls.gov/charts/employment-situation/civilian-unemployment-rate.htm> (Pristupljeno: 29.08.2020.)

Engleske do Amerike, kao i u protestima protiv policijske brutalnosti i generalno protiv političkog establišmenta u mnogim zemljama sveta.²²

U ovom trenutku, nemoguće je predvideti konačni rasplet pandemijom izazvanih rasnih nemira u SAD, posebno ako se ima u vidu da je reč o procesu koji je u toku i koji se uveliko raširio van granica zemlje, sa mogućim različitim lokalnim interpretacijama i dometima.²³ Svakako je činjenica da će u narednih par meseci rasno pitanje biti u fokusu političke kampanje za predsedničke izbore u SAD, sa pozitivnim ili negativnim promenama koje mogu imati i globalne posledice, kako u političkom, tako i u kulturnom i ekonomskom pogledu. U Srbiji je masovna podrška pokretu *Black Lives Matter* uglavnom izostala, osim u slučaju aktivnosti pojedinih nevladinih organizacija poput Žena u crnom i Građanske akcije iz Pančeva.²⁴ Međutim, kao što nije bila izolovana od COVID-19, Srbija svakako neće ostati izolovana od mogućih globalnih promena, tako da u srednjem i dužem vremenskom periodu treba pratiti ovaj i slične pandemijom izazvane (ili samo naglašene) globalne trendove koji mogu imati i odgovarajuće ekonomske posledice.

Istovremeno, nezadovoljstvo izazvano javno objavljenim sumnjama u verodostojnost zvaničnih podataka o broju zaraženih i umrlih tokom prvih meseci pandemije u Srbiji, kao i načinom na koji se vlast borila protiv pandemije, dovelo je do protesta početkom jula 2020. godine, koji su posle mnogo godina na ulice izvele na hiljade pretežno mladih ljudi.²⁵ Iako su protesti izgubili na intenzitetu posle svega par dana, eventualno novo i naglo razbuktavanje pandemije moglo bi ozbiljno da ugrozi funkcionisanje zdravstvenog sistema čiji su kapaciteti upravo tokom pomenutih protesta bili maksimalno iskorišćeni, pre svega u Beogradu, ali i drugim gradovima Srbije (Davis, 2020).²⁶ U slučaju produženog trajanja krize,

²²<https://www.nationalgeographic.com/history/2020/06/2020-not-1968/> (Pristupljeno: 30.08.2020.)

²³ Jedna od poslednjih promena je i akcija Prirodnačkog muzeja u Londonu (*Natural History Museum*), koji je pokrenuo proces revizije postavke o delu Čarlsa Darvina u kontekstu njenog odnosa prema ropstvu i generalno prema kolonijalnom nasleđu, kao odgovor na zahteve pokreta *Black Lives Matter*. Više u Claire McCarthy, "Now Charles Darwin gets cancelled: Natural History museum will review 'offensive' exhibitions about the Father of Evolution because HMS Beagle's Galapagos voyage was 'colonialist'", *Daily Mail Online*, 6. septembar 2020., <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8702867/Natural-History-museum-review-Charles-Darwin-exhibitions-HMS-Beagle-colonialist.html> (Pristupljeno: 08.09.2020.)

²⁴<https://www.danas.rs/politika/rasni-zlocini-da-budu-kaznjivi/> (Pristupljeno: 30.08.2020.)

²⁵<https://javno.rs/analiza/preview/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog> (Pristupljeno: 30.08.2020);

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53332434> (Pristupljeno: 30.08.2020);

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53358629>, (Pristupljeno: 30.08.2020.)

²⁶<https://www.srbija.gov.rs/vest/477468/popunjeni-svi-kapaciteti-kovid-bolnica-u-beogradu.php> (Pristupljeno: 30.08.2020). Davis čak sugeriše da je i u najrazvijenijim zemljama savremeni zdravstveni sistem posebno ranjiv, budući da je zahvaljujući razvoju medicinske nauke u poslednjih par decenija, smanjen broj kreveta u bolnicama i skraćeno vreme bolničkih lečenja, zbog čega su,

povećane smrtnosti usled preopterećenosti postojećih kapaciteta zdravstvenog sistema, kao i pratećih ekonomskih posledica, postojeći politički sistem bi se našao pred teškim izazovom koji bi mogao imati i duboke ekonomske posledice na srednji i duži rok. Samim tim, održavanje na snazi postojećih, ili eventualno formulisanje dodatnih epidemioloških mera, konačno i konkretne strategije u borbi protiv COVID-19, morale bi da budu prioritet Vlade Republike Srbije u narednom periodu, a stiže se utisak da u tom kontekstu treba analizirati i donekle ishitrenu i već pomenutu najavu nabavki i testiranja ruskih i kineskih vakcina.

Ljudski kapital

Pitanje uticaja COVID-19 pandemije na ljudski, fizički i društveni kapital, posmatrano u dužem vremenskom roku, svakako je jedno od važnih pitanja, na koje je veoma teško dati odgovor u ovom trenutku (Condon i Sinha, 2008).²⁷ U prethodnom poglavlju je već bilo reči da su, posmatrano na globalnom nivou, teži oblici bolesti kao i smrtnost bili prevalentni među najstarijom populacijom, odnosno neproductivnom delu stanovništva, iako su u slučaju Srbije ti podaci i granice nedovoljno jasni. Ovakav uticaj bolesti na ljudski kapital je neke autore već na početku pandemije naveo da se zapitaju da li su veliki trenutni ekonomski troškovi i gubici, izazvani merama za borbu protiv pandemije, opravdani zarad produžetka života od svega par godina najstarije i ekonomski dominantno neproductivne populacije. Jedan od argumenata ove hladnokrvne računice je da „*pad ekonomije ubija ljude jednako kao i pandemije*“, kao i da bi primena restriktivnih i finansijski skupih mera u dužem roku dovela do većih gubitaka, mereno godinama života, nego što bi sačuvala.²⁸

Iskustvo sa HIV/AIDS pandemijom u pogledu dugoročnih posledica, pre svega na ljudski kapital, ali i na druge makroekonomske parametre, predstavlja veoma koristan model za analizu mogućih efekata tekuće COVID-19 pandemije. Za razliku od COVID-19, HIV/AIDS pogađa prvenstveno ekonomski produktivnu populaciju, i u slučaju masovnih infekcija, kao što je slučaj sa zemljama Subsaharske Afrike, može uticati na dramatičan pad nivoa i aktivnosti radno sposobnog stanovništva. U ovakvim okolnostima moguće je očekivati kratkoročni rast plata i nadnica, što su iskustva sa velikim pandemijama poput Crne kuge u 14. veku takođe pokazala, međutim, dugoročno ovakva situacija može da dovede do pada štednje i

paradoksalno, pre pola veka zdravstveni sistemi bili spremniji za adekvatnu hospitalizaciju i tretman velikog broja zaraženih ljudi.

²⁷ Condon i Sinha definišu tri vrste kapitala: ljudski (*human*), fizički (*physical*) i društveni (*social*). Iako poslednja kategorija u srpskom jeziku ima specifično značenje koje se vezuje za period socijalizma, želja je autora da naglase da je u ovom radu reč o vrednosti društvenih mreža, i da će se u tom smislu koristiti.

²⁸ <https://thecritic.co.uk/has-the-government-over-reacted-to-the-coronavirus-crisis/> (Pristupljeno: 03.09.2020.)

investicija. Povećana smrtnost, i s tim u vezi kraći životni vek pogođene populacije, dugoročno nužno dovode do smanjenog ekonomskog rasta, ali i smanjenog ekonomskog efekta obrazovanja na ekonomski rast. Konačno, na nivou pojedinca, zajednice ili države, relativno spor razvoj i dugo trajanje bolesti dovodi do lančanih posledica, koji uključuju povećanje troškova lečenja, gubitka radnih sati, smanjenih ličnih, a samim tim i poreskih prihoda, pada štednje i investicija, sa kumulativnim efektom na pad bruto nacionalnog proizvoda (Condon i Sinha, 2008).²⁹

Iako se u dosadašnjem toku COVID-19 pandemije pokazalo da je smrtnost veoma niska kada je reč o radno sposobnom stanovništvu, brojni stručnjaci sve više upozoravaju na moguće dugoročne posledice po zdravlje ljudi koji su preležali ovu bolest. Najnovija istraživanja sugerišu da je oko 10% obolelih od COVID-19 koji su imali blažu kliničku sliku i čiji tretman nije zahtevao hospitalizaciju, prijavilo ozbiljne simptome koji su trajali više od četiri nedelje, dok je veliki broj hospitalizovanih pacijenata prijavio slične simptome koji su trajali više od osam nedelja posle ozdravljenja i otpuštanja iz bolnice.³⁰ Određeni stručnjaci takođe sugerišu da gotovo polovina pacijenata kod kojih je dijagnostikovano COVID-19, a među njima mnogi u svojim tridesetim, četrdesetim i pedesetim godinama života, ima blaže ili teže neurološke probleme izazvane slabijim prilivom kiseonika u mozak, koji u težim slučajevima mogu da dovedu do trajnih oštećenja. Ovo su svakako tek preliminarne studije o dugoročnom uticaju COVID-19 na zdravlje ljudi, ali je činjenica da se stručnjaci slažu u tome da postoji mnogo nepoznanica kada je reč o ovom virusu koji je pokazao mnoge „čudne, neuobičajene, a ponekad i zastrašujuće osobine.“³¹

Slične karakteristike virusa, kao i trajnije posledice po zdravlje ljudi koji su preležali COVID-19, primetili su i lekari u Srbiji, koji naglašavaju da je veliko pitanje „kada ih osposobiti za posao, pošto se naporan posao ne savetuje u periodu rekonvalescencije.“³² Ovo je tačka u kojoj se iskustvo sa HIV/AIDS infekcijom može ukrstiti sa mogućim hroničnim bolestima i drugim zdravstvenim posledicama izazvanim COVID-19 infekcijom, a koje je u ovom trenutku moguće samo delimično naslutiti, u kvalitativnom ili kvantitativnom pogledu. U slučaju ubrzanog širenja zaraze među radno sposobnim stanovništvom, pored očiglednih gubitaka u

²⁹ Primera radi, procene gubitka radne snage u Južnoafričkoj Republici u periodu 2005-2020. iznosi čak 35,1%.

³⁰<https://www.gov.uk/government/publications/COVID-19-long-term-health-effects/COVID-19-long-term-health-effects> (Pristupljeno: 08.09.2020.) Simptomi uključuju razne oblike oštećenja i smanjenja kapaciteta pluća, kardiovaskularne simptome i oboljenja, produženi gubitak čula ukusa i mirisa, mentalni problemi, razne vrste infekcija, stomahni problemi, glavobolje, zamor i slabost, disfunkcija jetre i bubrega, zgrušavanje krvi i tromboza i drugi.

³¹<https://www.bbc.com/future/article/20200622-the-long-term-effects-of-COVID-19-infection> (Pristupljeno: 08.09.2020.)

³²<http://rs.n1info.com/Zdravlje/a637347/Koronavirus-pulmologija-posledice-po-pluca-dr-Tatjana-Radosavljevic.html> (Pristupljeno: 08.09.2020.)

pogledu troškova lečenja, radnih sati, a u najgorem slučaju i gubitka života, dugoročno gledano može se očekivati srazmerno ne mali broj ljudi koji će imati hronične zdravstvene probleme koji bi dodatno mogli da utiču na budući ekonomski razvoj zemlje, na sličan način kao i u slučaju HIV/AIDS pandemije u Subsaharskoj Africi, iako verovatno u manjoj meri. U ovom trenutku nemoguće je dati bilo kakve procene, ali je u pogledu kreiranja budućih strategija ekonomskog razvoja zemlje svakako veoma važno obratiti pažnju i uzeti u obzir ove potencijalne probleme.

ZAKLJUČAK

Analiza istorijskih iskustava o društveno-ekonomskim efektima pandemija predstavlja veliku temu i jednako veliki izazov za istraživače, posebno kada je reč o primeni tih iskustava u razumevanju tekuće COVID-19 pandemije. U ovom radu, autori su stavili akcenat na najvidljivije i potencijalno najštetnije uticaje pandemija na društvo i ekonomiju, posmatrane u kraćem, srednjem i dužem roku, sa posebnim osvrtom na stanje u Srbiji. Opšti zaključak je da će svet, pa samim tim i Srbija, iz aktuelne krize izazvane COVID-19 pandemijom izaći, u manjoj ili većoj meri, promenjeni. Kada je reč o kratkoročnim efektima, iako je moguće identifikovati određene procese koji bi mogli da imaju pozitivne uticaj na razvoj društva i ekonomije, stiče se utisak da će balans između njih i negativnih efekata teško biti uspostavljen, kao i da se u kratkom i srednjem roku pre mogu očekivati krize i izazovi različitog intenziteta, u zavisnosti od fenomena o kojem se radi. Posmatrano u dužem vremenskom periodu, kriza izazvana COVID-19 pandemijom će najverovatnije naglasiti ekstreme kada je reč o postojećim društvenim procesima, koji će nužno dovesti i do trajnijih društveno-ekonomskih promena, bilo da je reč o odnosu prema javnom zdravlju, društveno-političkim promenama ili drugim izazovima. Sigurno je samo se pred čovečanstvom nalazi turbulentan period, o kojem je nezahvalno prognozirati, ali o kojem se mora misliti.

LITERATURA

- [1] Aberth, J. (2005). *The Black Death: The Great Mortality of 1348–1350: A Brief History with Documents*. Boston, MA: Bedford/St. Martin's.
- [2] Acemoglu, D., Robinson, J., Johnson, S. (2003). Disease and Development in Historical Perspective. *Journal of the European Economic Association*, Vol 1, No. 2–3, str. 397–405.
- [3] Alfani, G. (2020). Pandemics and asymmetric shocks: evidence from the history of the plague in Europe and the Mediterranean. *CAGE working paper no. 478*.
- [4] Arnold, D. (2019). Death and the Modern Empire: The 1918-1919 Influenza Epidemic in India. *Transactions of the RHS* 29.
- [5] Aurelije, M., (2004). *Samom sebi*. Dereta, Beograd.

- [6] Barro, R. J., Ursua, J. F., Weng J.(2020). The Coronavirus and the Great Influenza Epidemic - Lessons from the "Spanish Flu" for the Coronavirus's Potential Effects on Mortality and Economic Activity. *CESifo Working Paper Series 8166, CESifo*.
- [7] Barua, S. (2020). Understanding Coronanomics: The economic implications of the coronavirus (COVID-19) pandemic," *MPRA Paper 99693*, University Library of Munich, Germany.
- [8] Bell, C., Lewis, M. (2005). The Economic Implications of Epidemics Old and New. *SSRN Electronic Journal*.
- [9] Bertocchi, G., Dimico, A. (2020). Race and the COVID-19 pandemic, *VoxEU & CEPR*, <https://voxeu.org/article/race-and-COVID-19-pandemic>, Pristupljeno: 20. 08. 2020.
- [10] Blondel, S., Vranceanu, R. (2020). COVID-19 Mortality and Health Expenditures across European Countries: The Positive Correlation Puzzle" *SSRN* <https://ssrn.com/abstract=3679972> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3679972>.
- [11] Boissay, F., Rungcharoenkitkul P. (2020). Macroeconomic effects of COVID-19: an early review. *BIS Bulletins 7, Bank for International Settlements*, dostupno na: <https://www.bis.org/publ/bisbull19.pdf>
- [12] Bradly, J. C., Sinha, T. (2008). *Global Lessons from the AIDS Pandemic: Economic, Financial, Legal and Political Implications* Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.
- [13] Cohn, S. K. (2012). Pandemics: waves of disease, waves of hate from the Plague of Athens to A.I.D.S. *Historical journal (Cambridge, England)*, November, Vol. 85 (230), str. 535-555.
- [14] Crosby, Alfred W. (2003). *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [15] Davis, S. (2020). Going Viral: The History and Economics of Pandemics", *IEA COVID-19 briefing no. 1*.
- [16] Delivorias, A., Scholz N. (February 28, 2020). Economic impact of epidemics and pandemics. European Parliamentary Research Service, <https://epthinktank.eu/2020/02/28/economic-impact-of-epidemics-and-pandemics/>
- [17] Dinkić, M., et al. (2007). *Influenza in Serbia: Socioeconomic Effects and Policz Issues of a Potential Pandemic*. Belgrade: UNDP, ESPI Institut
- [18] Dixon, S., McDonald, S., Roberts, J. (2002). The impact of HIV and AIDS on Africa's economic development. *BMJ (Clinical research ed.)*, January, Vol. 324(7331), str. 232–234.
- [19] Fisher, J. E. (2012). *Envisioning disease, gender, and war: women's narratives of the 1918 influenza pandemic*. Palgrave Macmillan.
- [20] Gallup, J. L., Sachs, J. D. (2000). The Economic Burden of Malaria. *The American journal of tropical medicine and hygiene*. Vol. 64 (1-2 Suppl), str. 85-96.

- [21] Garrett, T. A. (2007). Economic Effects of the 1918 Influenza Pandemic: Implications for a Modern-day Pandemic. *Federal Reserve Bank of St. Louis or the Federal Reserve System*, https://www.stlouisfed.org/~media/files/pdfs/community-development/research-reports/pandemic_flu_report.pdf
- [22] Grigoli F., Kapsoli, J. (2013). Waste Not, Want Not: The Efficiency of Health Expenditure in Emerging and Developing Economies. *International Monetary Fund, Working Paper No. 13/187*.
- [23] Hays, J.N. (2005). *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC Clío.
- [24] Holland, T. (2012). *In the Shadow of the Sword: The Battle for Global Empire and the End of the Ancient World*. London: Little, Brown.
- [25] International Labour Organization (2020), „COVID-19 and labour statistics”, <https://ilostat.ilo.org/topics/COVID-19/#guidance>, Pristupljeno: 5. 9. 2020.
- [26] International Labour Organization (2020), „Essential labour force survey content and treatment of special groups”, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_741145.pdf
- [27] Jordà, Ò., Singh, Sanjay R., Taylor, A. M. (2020). Longer-Run Economic Consequences of Pandemics. *Federal Reserve Bank of San Francisco, Working Paper 2020-09*.
- [28] Khan, J. R., Awan, N., Islam, M., Muurlink, O. (2020). Health care Capacity, Health Expenditure, and Civil Society as Predictors of COVID-19 Case Fatalities: A Global Analysis”, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7349997/pdf/fpubh-08-00347.pdf>, *Front Public Health*, Pristupljeno: 28. 08. 2020.
- [29] Lee, G. O.M., Warner, M. (2005). Epidemics, labour markets and unemployment: the impact of SARS on human resource management in the Hong Kong service sector. *The International Journal of Human Resource Management*, Vol 17, No. 5, str. 752-771.
- [30] Little, L. K. (2007). Life and Afterlife of the First Plague Pandemic”, U: Little, Lester K. (ed.) (2007). *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 3-33.
- [31] Mamelund S. E. (2018). “1918 pandemic morbidity: The first wave hits the poor, the second wave hits the rich”, *Influenza and other respiratory viruses*, May, Vol. 12(3), str. 307–313.
- [32] McCarthy C. (Septembar 6, 2020), “Now Charles Darwin gets cancelled: Natural History museum will review 'offensive' exhibitions about the Father of Evolution because HMS Beagle's Galapagos voyage was 'colonialist'”, *Daily Mail Online*, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8702867/Natural-History-museum-review-Charles-Darwin-exhibitions-HMS-Beagle-colonialist.html>

- [33] Miller, M., Barrett, S., Henderson, D. A. (2006). Control and Eradication” in: *Disease Control Priorities in Developing Countries*(Jamison DT, Breman JG, Measham AR, et al.) 2nd edition. Washington (DC): The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- [34] Miljković, M. (2020). Nuclear Yutopia: The Outcome of the First Nuclear Accident in Yugoslavia, 1958”, *ULabor History in State Socialist Europe after 1945: Contributions to a History of Work*, Marsha Siefert (ur.), Central European University Press, Budapest, str. 273-305.
- [35] Народна Banka Србије (август 2020), „Макроекономска кретања у Србији“, https://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_3/prezentacija_invest.pdf, Pristupljeno: 28. 08. 2020.
- [36] North, D. C. (2005). *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press.
- [37] Radovanović, Z., (2017), *Variola vera: virus, epidemija, ljudi*, Heliks, Smederevo.
- [38] Radovanović, Z., Kon, P., (2019). *Grip : prošireno izdanje sa posebnim osvrtom na pandemiju 2009*. Heliks, Smederevo.
- [39] Republički zavod za statistiku (31. 08. 2020), „Анкета о радној снази, II квартал 2020.“, <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trziste-rada/anketa-o-radnoj-snazi>, Pristupljeno: 5. 09. 2020.
- [40] Rivera, B. and Currais, L. (2003), “The Effect of Health Investment on Growth: A Causality Analysis”, *International Advances in Economic Research*, *International Advances in Economic Research*, Vol. 9(4), str. 312-323.
- [41] Routt, D. (July 20, 2008), “The Economic Impact of the Black Death”. EH.Net Encyclopedia, edited by Robert Whaples, <http://eh.net/encyclopedia/article/Routt.Black.Death>, Pristupljeno: 25. 05. 2020.
- [42] Snowden, F. M. (2019). *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*. Yale University Press.
- [43] Spinney, L. (2018). *Pale Rider: The Spanish Flu of 1918 and How it Changed the World*. New York: Vintage.
- [44] Sugrue, T. J. (June 11, 2020), „2020 is not 1968: To understand today’s protests, you must look further back“, *National Geographic*, <https://www.nationalgeographic.com/history/2020/06/2020-not-1968/>
- [45] Taubenberger, J. K. (2006). 1918 Influenza: The Mother of All Pandemics.*Emerging infectious diseases*, January, Vol. 12, No. 1, str. 15-22.
- [46] The Office of the High Commissioner for Human Rights (June 22, 2020), “Racial Discrimination in The Context of The COVID-19 Crisis”, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Racism/COVID-19_and_Racial_Discrimination.pdf, Pristupljeno: 3. 07. 2020.
- [47] The World Bank (June 8, 2020), “The Global Economic Outlook During the COVID-19 Pandemic: A Changed World”, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/06/08/the-global->

economic-outlook-during-the-COVID-19-pandemic-a-changed-world,
Pristupljeno: 28. 8. 2020.

- [48] Вељковић, С., (2017). Др Арчибалд Рајс - сведок санитарске службе у Великом рату“, *Узборник радова Седмог научног скупа: 800 година српске медицине, (Соко Град), 9. до 12. јуна 2016. године*, Српско лекарско друштво, Београд, стр. 31-42.
- [49] Вељковић, С., (2016). Како је дијагностикован, лечен и искорењен пегавац у Србији 1915., *У800 година српске медицине : [зборник радова Шестог научног скупа "800 година српске медицине"]*, Научно друштво за историју здравствене културе у Војводини; Српско лекарско друштво, Секција за историју медицине, Нови Сад, Београд, стр. 295-326
- [50] Вељковић, С., (2012). Извештај о епидемији пегавца у Бајиној Башти 1942. године, *У800 година српске медицине : [зборник радова Трећег научног скупа 800 година српске медицине]*, Српско лекарско друштво, Infinitas, Београд, стр. 321-328.
- [51] Wuthnow, R. (2010). *Be very afraid: the cultural response to terror, pandemics, environmental devastation, nuclear annihilation, and other threats*. Oxford University Press, Inc.
- [52] Young, T. (31. 03. 2020), „Has the government overreacted to the Coronavirus Crisis?“, *The Critic*, <https://thecritic.co.uk/has-the-government-over-reacted-to-the-coronavirus-crisis/>, Pristupljeno: 3. 09. 2020.

Internet izvori

- [1] <https://www.statista.com/statistics/1105914/coronavirus-death-rates-worldwide/>
- [2] <https://www.bbc.com/future/article/20200622-the-long-term-effects-of-COVID-19-infection>
- [3] <https://www.gov.uk/government/publications/COVID-19-long-term-health-effects/COVID-19-long-term-health-effects>
- [4] <https://www.usatoday.com/story/news/factcheck/2020/08/20/fact-check-covid-19-deadlier-than-1918-spanish-flu-seasonal-flu/3378208001>
- [5] <http://rs.n1info.com/Zdravlje/a637347/Koronavirus-pulmologija-posledice-po-pluca-dr-Tatjana-Radosavljevic.html>
- [6] <https://www.nytimes.com/article/george-floyd-protests-timeline.html>
- [7] <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/kineske-firme-%C4%87e-svoje-vaccine-testirati-i-u-srbiji>
- [8] <https://javno.rs/analiza/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog>
- [9] <http://www.batut.org.rs/index.php>
- [10] <https://javno.rs/analiza/preview/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog>

- [11] <https://www.nedeljnik.rs/loncar-kineska-vakcina-nije-ispunila-uslove-agencije-za-lekove>
- [12] <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-50834778>
- [13] <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53358629>
- [14] <https://edition.cnn.com/2020/08/09/us/george-floyd-protests-different-why/index.html>
- [15] http://www.kirs.gov.rs/wb-news-more.php?id_category=4&id=1032
- [16] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_21.8_million_non-EU-27_citizens_living_in_the_EU-27_on_1_January_2019
- [17] <https://www.danas.rs/politika/rasni-zlocini-da-budu-kaznjivi/>
- [18] <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53332434>
- [19] <https://www.srbija.gov.rs/vest/477468/popunjeni-svi-kapaciteti-kovid-bolnica-u-beogradu.php>
- [20] <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJune2020>
- [21] <https://www.bls.gov/charts/employment-situation/civilian-unemployment-rate.htm>
- [22] <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/uticaj-korone-na-tr%C5%BEi%C5%A1te-rada-u-srbiji-anketa>
- [23] <https://www.srbija.gov.rs/vest/478920/najvise-preminulih-od-COVID-19-starosti-od-60-do-79-godina.php>
- [24] <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-2019-nCoV-Sci-Brief-Mortality-2020.1>